

ЖАНРОЛОГІЯ

УДК 821.111 – 31,19/20”

Ольга Бойніцька

ЖАНР ІСТОРІОГРАФІЧНОГО РОМАНУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ МЕЖІ ХХ – ХХІ СТ.

Розглядається англійський історіографічний роман межі ХХ – ХХІ ст. як нова жанрова форма, що імплікує спорідненість і тісну взаємодію історичної науки та художнього письма. На противагу традиційному історичному роману, який існував поруч і зазвичай у згоді з офіційною історіографією, відтворюючи та подекуди доповнюючи її в художній формі, роман історіографічний, з'явившись у період після „лінгвістичного повороту” та „кінця історії”, є таким, що в ньому безпосередньо здійснюється процес створення й перетворення історії.

Ключові слова: *англійський історіографічний роман, постструктуралістська критика, постмодернізм, метапроза, метаісторія, кінець історії, репрезентація минулого, онтологія, епістемологія, наративність історії.*

Англійський історіографічний роман межі ХХ – ХХІ ст. є новою жанровою формою, що виникає на перетині історії та літератури. Як явище історіографічний роман голосно заявив про себе, коли один за одним вийшли у світ яскраві зразки жанру – твори Акройда, Свіфта, Барнса та інших представників літературного покоління 80-х. Письменники й літературні критики одночасно, філологи, випускники Оксбриджа, вони глибоко й професійно обізнані з літературною теорією та літературною традицією, до якої належать. Така „філологічність”, своєрідний смак до іронії та парадоксу, а надто – настійний дослідницький інтерес до історії об'єднує зрештою дуже різні твори цих авторів. Аналізуючи основні напрями у британській літературі наприкінці 1980-х рр., англійська письменниця та критик Морін Даффі відзначає появу цілої низки творів, що в них „відступ в історію” здійснюється з метою „не висвітлити теперішнє, але засліпити, як при вході у печеру Аладіна, повну яскраво виблискуючих речей”. Цей різновид роману М. Даффі, у 1988 році, називає „найпомітнішою течією сучасної англійської прози” [13, с. 93]. Відтак окреслюється новий підхід до історії у формі роману.

Англійський історіографічний роман може розглядатися як частина світового явища, що сягає корінням у північноамериканську „фабуляцію” та іспано-американський „магічний реалізм” і включає такі імена, як Мілан Кундера, Генріх Белль, Кріста Вольф, Італо Кальвіно, Умберто Еко, Едгар Доктороу, Вільям Кеннеді, Сьюзен Дайч, Руді Вібе, Тімоті Фіндлі тощо.

Історіографічний роман генетично пов'язаний з історичним, однак

наразі обриси жанру історичного роману змінюються настільки суттєво, що власне термін „історичний роман” набуває принципово іншого змісту, а отже, потребує уточнення.

Упровадження терміна „історіографічний роман” умотивовано, насамперед, необхідністю підкреслити активну роль роману цього типу у *створенні історії*. Історичний роман був, передусім, *романом*, художньою вигадкою, фікцією і протиставлявся історичній науці. Історіографічний роман, з’явившись у період після так званих „лінгвістичного повороту” та „кінця історії”, набуває рівноправного статусу з наукою, принаймні більше не може розглядатися як свого роду „молодший брат” історії, підпорядкований їй. Якщо традиційний історичний роман існував поруч і зазвичай у згоді з офіційною історіографією, відбиваючи та подекуди доповнюючи її в художній формі, та мав справу переважно з подіями, що вже окреслились і визначились як типові та загальнозначущі, вже стали Історією, то історіографічний роман не такий, що пасивно відбиває історичні події. У ньому безпосередньо здійснюється трансформація приватних подій у події загальні, себто процес створення та перетворення історії. Історична реальність нині постає конструктом, подібним до художнього твору, тож так само може бути й є „написаною”. У процесі перевизначення концептів „реальність” та „істина” історіографічний роман наново відкриває минуле.

Традиційний історичний роман спирався на уявлення про минуле, як цілісне, завершене та пізнаване, тоді як історіографічний роман докорінно переосмислює цей концепт. Історіографічні романи відбивають скепсис щодо гомогенності та тягlosti історії, а також можливості безпосереднього доступу до пізнання минулого. „Безперервна історія, – як її визначає Мішель Фуко, – це незамінний корелят основоположної функції суб’єкта: це гарантія того, що все, що вислизнуло від нього, може бути йому повернено; це переконаність у тому, що час нічого не розсіє без того, щоб потім знову звести його у відтворену єдність; це обіцянка, що суб’єкт зможе одного дня – у формі історичної свідомості – знову привласнити речі, розкидані відмінністю, поновити свою владу над ними й віднайти, якщо можна так висловитися, свою оселю” [4, с. 21]. Історія вже більше не розуміється як прогресивний поступ від минулого до теперішнього, як сила, що рухається уперед уздовж певних невідворотних ліній. Натомість, за словами Фуко, „замість тієї безперервної хронології раціонального розуму, яку незмінно намагалися простежити до її недсяжних джерел, до її основоположного початку, – постали іноді досить-таки короткі етапи, що відрізняються один від одного, що повстають проти єдиного закону, часто мають кожен свою власну окрему історію, притаманну лише йому, й не зводяться до загальної моделі свідомості, яка нагромаджує факти, розривається і зберігає пам’ять про себе саму” [4, с. 14].

Подібна фрагментація й розосередження предмета історії відбивається в багатьох історіографічних романах. Вони можуть

оповідати про упізнавані історичні події, однак зчаста історія презентована в децентрований спосіб, асоційований радше з історією свідомості. Загальновідомі особистості й супутня думка про те, що великі чоловіки (а подеколи й жінки) *роблять* історію, у цих творах помітно відсутні, чи присутні на другому плані. Автор історіографічного роману частіше ставить своїх персонажів у контекст не дуже масштабних, ба навіть маргінальних подій; або ж персонажі, яким випало пережити значні історичні події, лишаються фактично несвідомими значення цих подій відносно їхнього життя; або історична подія повністю випускається, підмінюючись іншою – символічною, карикатурною чи то пародійною.

Сучасні романи, котрі звертаються до минулого, об'єднує намагання не лише зачарувати читача захоплюючими історіями та образами минулої доби, але також і стимулювати інтерес щодо методів, за допомогою яких ми пізнаємо минуле, та щодо мети, з якою ми застосовуємо це знання. Історіографічний роман у наративній формі обговорює проблеми історіографії, а також ставить під сумнів відмінність між історичним та художнім наративами як двома формами репрезентації, що традиційно протиставлялися в термінах ступеня їх „правдивості” й точності посилянь до реальності.

Поняття „історіографічний роман” імплікує спорідненість історичної науки та художнього письма, адже цей жанр є результатом взаємодії історичної теорії, яка знаходить свій шлях до наративу, та теорії наративної, яка, зі свого боку, знаходить шлях до історичної теорії. Концепт історіографічного роману, значною мірою, формується під впливом полеміки навколо питання щодо стосунків між історією та літературою.

Взаємини між художньою прозою й історичним письмом, а також питання, де провести межу між ними, мають довгу та складну історію. Здавна мистецтво вважалося таким, що створює власну внутрішню реальність, а історія такою, що здійснює емпіричний пошук зовнішньої істини. За класичним визначенням Арістотеля, історик може говорити лише про те, що сталося, тоді як поет говорить про те, що могло б статися, згідно із законами можливості та імовірності, але не істини [1, IX]. Саме ця арістотелівська модель тривалий час визначала дослідження минулого і, зрештою, зумовила рішуче розмежування історіографії – науки, заснованої передусім на фактах, та літератури, що пов'язана здебільшого з художньою вигадкою (fiction).

Перегляд цієї парадигми відбувся лише у 2-й пол. ХХ ст. із появою критичних теорій, які суттєво проблематизують відмінність між історичним та художнім наративами. З боку літератури Лінда Гатчіен обґрунтовує поняття „історіографічної метапрози”, яка поєднує в собі скептичне усвідомлення обмежуючого впливу мови з постійним інтересом сучасних авторів до відтворення минулого. З боку історичної науки найбільш резонансною стала теорія Гейдена Вайта, що переконує в „літературності” роботи історика, себто її залежності від риторики та наративу. Сформульований Вайтом концепт „метаісторії”, що постулює

історіографію як поетичний конструкт, заснований на ідеологічних припущеннях, пропонує новий спосіб підходу до історії та історіографії. Його концепція історичного нарративу як вербальної фікції, сформованої за вимогами сюжету та точки зору, підтверджує можливість суб'єктивно створених текстів. Теорія Г. Вайта також передбачає, що не існує єдиної істини, натомість є численні та різні „істини”, які неодмінно відносні, тимчасові й часткові. Ця ідея істини у множині особливо провокативна для британських постколоніальних і феміністичних авторів, які переглядають імперський та патріархальний архіви, трансформуючи їх своєю художньою уявою.

Спостереження щодо текстуального та фікціонального характеру відтворень історії також знаходимо в працях, приміром, британського історика Робіна Дж. Колінгвуда та французького філософа Поля Рікера. Згідно з Колінгвудом, аргументація історика суттєво відрізняється від наукової аргументації, оскільки спирається не на закони, а на історичну уяву [2, с. 276]. Поль Рікер, аналізуючи зв'язок між літературою та історією у розвідці „Час та нарратив” (1983), також стверджує, що, позаяк минуле окреслюється та оповідається тільки з певної часової відстані, його потрібно мовби повторно інсценувати в теперішньому, тож минуле ніколи не є справді „минулим”. Рікер зауважує, що подібне повторне відтворення неможливе без втручання уяви. Історія є комбінацією факту й можливості з власною інтерпретацією та уявою історика [3].

Ідея нарративності історії знаходить переконливе обґрунтування в теорії Жака Дерида, який, виступаючи взагалі проти простих дво полюсних опозицій, що характеризували західну думку з часів Платона, зокрема, відкидає й опозицію між світом подій та текстом. Теорія Дерида не означає, що не існує історії, проте декларує, що ми завжди отримуємо досвід нашої історії через текст. Деконструюючи емпіричні відносини між історією та реальним, у праці „Про граматологію” [7] Дерида проголошує: „не існує нічого поза текстом”. Теорія Дерида заохочує нас побачити історичну прозу, що є свідомою фікціональністю нашого історичного досвіду, як потужний інструмент репрезентації та культурної критики. За цією ж теорією художня проза є необхідним доповненням при заповненні лакун у нашому знанні історії. Кожна написана історія повинна, певною мірою, реконструювати завжди відсутнє минуле, при цьому найвитонченіші гіпотези, висунуті істориками, відрізняються за рівнем, але не за родом від художніх гіпотез, які висувають письменники, ілюструючи їх вигаданими персонажами та діалогами.

Ролан Барт також піддає нищівній критиці намагання істориків досягнути „факти”, що їх мовби постачає певна незалежно існуюча реальність. Барт твердить: „Виявляється, що єдиною рисою, яка відрізняє історичний дискурс від інших, є парадокс: „факти” можуть існувати тільки лінгвістично, як вираз у дискурсі, втім ми поводитимось так, немов це проста копія чогось з іншої площини існування взагалі, якась екстра-структурна „реальність” [5, с. 153].

Отже, історія й художня проза вже більше не розташовуються на різних полюсах як те, „що сталося насправді”, і те, що вигадали письменники. „Це ставить літературу та життя, знаки та об’єкти настільки рівноправно на одну площину, що вони вступають у ніч, в якій всі кішки є сірими” [9, с. 12]. Те, що сталося, ніколи не можна побачити без допомоги мови, яка завжди „написана”, вторинна. Більше того, історичні діячі ніколи не стикаються з історією в чистому вигляді, начебто уперше. „Коли Маргарет Тетчер зрозуміла, що англійська колонія на Фолклендських островах опинилась під загрозою, вона почала діяти за умовами певного сценарію, тексту, що є однією з версій власного іміджу Англії, концепту імперії, цивілізаційних привілей, морського домінування і подібних речей, які мають витoki у популярному історичному наративі та навіть у літературі” [15, с. 15].

Загалом результатом постструктуралістської критики є спростування уявлення про минуле як про автономну, позатекстуальну територію [14]. Однак, незважаючи на переконливість та впливовість теорії постструктуралізму, що підриває розуміння історії як безпосередньої репрезентації минулого, за спостереженням німецького дослідника Бернда Енглера, „вчені зіткнулися з парадоксом, що, попри кілька десятиліть більш-менш відкритого визнання істотної фікціональності історії, віра в те, що історія є безпосередньою репрезентацією реальності, залишилась майже настільки ж сильною, як у XIX столітті” [8, с. 17]. Загалом, позиція французьких постструктуралістів зазнала чималої критики за релятивізм та надто категоричне заперечення референціальності історії.

Зокрема, на переконання французького історика Роже Шартъє, подібний релятивізм „роззброює” історію, яка в результаті „втрачає усіляку здатність відрізнити правдиве від хибного, розповідати про те, що сталося, а також викривати подробиці та фальсифікаторів” [6, с. 34]. Навіть враховуючи, що автоматичне ототожнення історіографії з реальністю подекуди дуже проблематичне та пізнання минулого можливе тільки крізь тексти, „логоцентрична та герменевтична логіка, яка керує виробництвом дискурсу, нетотожна практичній логіці, що править поведінкою та вчинками”. Згідно із Шартъє, „усі історичні позиції мають враховувати, що досвід не зводиться до дискурсу, і всі повинні запобігати необмеженому використанню категорії „тексту” [6, с. 19–20]. Коли ми наголошуємо на сконструйованій, суб’єктивній та вибірковій природі історичного знання та репрезентації, ми маємо бути обачними щодо крайнього постмодерністського позаісторичного релятивізму, який повністю заперечує ідею визначеності й реальності самого минулого.

У полеміці навколо постструктуралістського аналізу та референціальності, Лінда Гатчєн пропонує свій варіант подолання суперечностей. У „Політиці постмодернізму” дослідниця стверджує, що постмодерна культура не відкидає історичну репрезентацію взагалі, а лише ставить під питання її статус. Гатчєн пише: „Сказати, що минуле *відоме* нам тільки через текстуальні сліди, не те ж саме, що сказати, що

минуле є суто текстуальним, як це, здається, стверджує семіотичний ідеалізм деяких форм постструктуралізму. Подібна онтологічна редукція не є справою постмодернізму: минулі події існували емпірично, але в епістемологічних термінах ми можемо їх пізнати сьогодні тільки через тексти. Минулим подіям надається *значення*, не *існування*, шляхом їх репрезентації в історії” [11, с. 78]. Гатчієн робить тут конче суттєве розрізнення між онтологією й епістемологією, між минулим (подією) та історією (нарративом). Підтверджуючи „сучасний трюїзм, що реалізм є набором умовностей, що репрезентація реального не є тим самим, що, власне, реальне”, Гатчієн наголошує, що спір стосовно історії не те саме, що її оспорювання. Існування минулого самоочевидне, а скасування реального призведе до заперечення таких історичних подій, як, приміром, рабство або Голокост. За висловленням Д. Лоджа, „історія може бути, у філософському сенсі, фікцією, але вона не відчувається такою, коли ми спізнюємось на поїзд або хтось розпочинає війну” [12, с. 109].

Саме таку позицію наразі поділяють чимало авторів історіографічних романів, які проблематизують природу історичного пізнання, проте не доходять до тотального заперечення пізнаваності та фактуальності, власне, історичних свідчень. Приміром, А. Байєтт, демонструючи у своїх романах складність пошуку історичної істини, приділяє водночас чималу увагу історичності та актуальності минулого. Зображуючи в романі „Володіти” персонажів, які вирушили на пошук „фактів” минувшини, письменниця обстоює думку, що минуле можна віднайти та зрозуміти, якщо докласти необхідних зусиль, аби, словами американської вченої Гертруди Гіммельфарб, „увійти в свідомість та досвід людей у минулому, спробувати зрозуміти їх, як вони самі розуміли себе, при цьому якомога більше спираючись на сучасні свідчення” [10, с. 158–159].

Г. Гіммельфарб зазначає: „Якщо ми пережили „смерть Бога” та „смерть людини”, ми напевне переживемо й „смерть історії”, а також істини, здорового глузду, моралі, суспільства, реальності та геть усього, що ми звикли приймати як належне, і того, що зараз було „проблематизовано” та „деконструйовано”. Ми переживемо навіть і смерть постмодернізму” [10, с. 174].

Для автора історіографічного роману відтворення минулого є надзвичайно складним завданням, пов’язаним із небезпекою не впізнати та не взяти на себе відповідальність за упередження, із необхідністю зазирнути в раніше ігноровані виміри минулого, із проблематичністю встановлення документації, з усвідомленням того, що більшість свідчень нині втрачено. Пропонуючи різномірні концепти й нові значення, перетворюючи історичний та літературний архів, англійський історіографічний роман робить свій унікальний і дуже важливий внесок у гарячі дебати стосовно історії, навіть попри те, що вона вже сягнула кінця. Історія, як її презентовано в сучасному британському історичному письмі, є ані такою, що уславлює, ані такою, що втішає та заспокоює. Вона надто розсіяна, аби пропонувати уроки, надто незавершена, щоб

утворити простір, куди можна втекти. До того ж ми самі, втягнуті в невдачі та поразки минулого, не можемо навіть комфортно насолоджуватись іронією історії. Отже, замість переконання в тому, що минуле навчить нас, як жити, у цих творах звучить більш поміркована впевненість, що завжди краще знати, ніж залишатися необізнаним, навіть якщо те, що ми дізнаємося, – це уявлення про неймовірну складність розуміння нашого життя історично.

1. *Арістотель*. Поетика / Арістотель ; [пер. з давньогрец. Б. Тен]. – К. : Мистецтво, 1967. – 134 с.
2. *Колінгвуд Р.* Ідея історії / Робін Дж. Колінгвуд ; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
3. *Рикер П.* Время и рассказ / Поль Рикер ; [пер. с франц. Т. Славко]. – М. ; СПб. : ЦГНИИ ИНИОН РАН : Культурная инициатива : Университетская книга, 2000.
4. *Фуко М.* Археологія знання / Мішель Фуко ; [пер. з франц. В. Шовкун]. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – 326 с.
5. *Barthes R.* Historical Discourse / Roland Barthes // Introduction to Structuralism / [ed. Michael Lane]. – New York : Basic Books, 1970. – P. 145–155.
6. *Chartier R.* On the Edge of the Cliff: History, Language, and Practice / Roger Chartier ; [trans. Lydia G. Cochrane]. – Baltimore ; John Hopkins UP, 1997. – 191 p.
7. *Derrida J.* Of Grammatology / Jacques Derrida ; [trans. Gayatri C. Spivak]. – Baltimore, London : John Hopkins UP, 1976. – 354 p.
8. *Engler B.* The Dismemberment of Clio: Fictionality, Narrativity, and the Construction of Historical Reality in Historiographic Metafiction / Bernd Engler // Historiographic Metafiction in Modern American and Canadian Literature / [eds. B. Engler, K. Müller]. – Paderborn : Ferdinand Schöningh, 1994. – P. 13–33.
9. *Fleishman A.* Fiction and the Ways of Knowing: Essays on British Novels / Avrom Fleishman. – Austin : University of Texas Press, 1978. – 224 p.
10. *Himmelfarb G.* Telling It as You Like It: Postmodernist History and the Flight from Fact / Gertrude Himmelfarb // The Postmodern History Reader / [ed. Keith Jenkins]. – London : Routledge, 1997. – P. 158–174.
11. *Hutcheon L.* The Politics of Postmodernism / Linda Hutcheon. – London ; New York : Routledge, 2002. – 222 p.
12. *Lodge D.* The Novelist at the Crossroads / David Lodge // The Novel Today / [ed. Malcolm Bradbury]. – London : Fontana, 1977. – P. 84–110.
13. *Metafiction* / [ed. Mark Currie]. – London ; New York : Longman, 1995. – 251 p.
14. *Poststructuralism and the Question of History* / [eds. D. Attridge, G. Bennington, R. Young]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – 304 p.
15. *Scanlan M.* Traces of Another Time: History and Politics in Postwar British Fiction / Margaret Scanlan. – Princeton ; New Jersey : Princeton University Press, 1990. – 211 p.

Аннотация

Рассматривается английский историографический роман рубежа XX – XXI веков как новая жанровая форма, предполагающая тесную связь и взаимодействие исторической науки и художественного письма. В отличие от традиционного исторического романа, который существовал рядом и, как правило, в согласии с официальной историографией, отражая и иногда дополняя ее в художественной форме, в историографическом романе, появившемся в период после „лингвистического поворота” и „конца истории”, непосредственно осуществляется процесс создания и преобразования истории.

Ключевые слова: *английский историографический роман, постструктуралистская критика, постмодернизм, метапроза, метаистория, конец истории, репрезентация прошлого, онтология, эпистемология, нарративность истории.*

Summary

The article considers the English historiographic novel of the end of the 20th – the beginning of the 21st cent. as a new generic form that implies close relationship and cooperation of the historical science and fiction. As opposed to the traditional historical novel which existed alongside of and for the most part in an agreement with the official historiography reflecting and sometimes contributing to it in a fictional form, the historiographic novel having appeared after „the linguistic turn” and „the end of history” is the one that the process of making and remaking history is being held straight in.

Key words: English historiographic novel, poststructuralist criticism, postmodernism, metafiction, metahistory, end of history, representation of the past, ontology, epistemology, narrativity of history.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2011 р.